

Олена Сидоркіна

*СІДОРКІНА Олена Миколаївна — аспірантка кафедри філософії
Національного авіаційного університету (м. Київ). Сфера наукових
інтересів — соціальна філософія та релігієзнавство.*

ІДЕОЛОГІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ ТА РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ: РИСИ ТА КОРИННЯ ЗМІСТОВНОЇ СПОРІДНЕНОСТІ

Актуальність теми. Тоталітаризм та авторитаризм як феномени ХХ ст. стали об'єктом дослідження та оцінок в різному контексті соціально-філософської проблематики. Поняття „тоталітаризм» з часу введення у науковий обіг, у змістовному плані, акцентує увагу на концептуальних та типологічних аспектах певних форм організації та діяльності державної влади. Зміна пріоритетів та політичного вектору сучасності щодо духовної сфери суспільства з боку світської влади потребує глибокого дослідження, у тому числі за допомогою теоретичного осмислення. У сучасному українському суспільстві відбуваються комплексні суспільно-економічні та суспільно-ідеологічні перетворення, типові для багатьох посттоталітарних суспільств.

За умов вакууму усталених ідеологічних засад життєдіяльності посттоталітарних суспільств актуалізується проблема пошуку адекватних сучасному розумінню цінностей людської особистості та форм суспільної організації. Адже релігійні інституції збільшують вплив на духовну сферу суспільства, демонструючи до кінця не вичерпаний позитивний досвід. Тому взаємовідносини між світською та духовною владою є, з одного боку, відображенням проблеми збалансованості сильної держави та гарантій забезпечення розвитку демократичних прав і свобод людини, а з іншого боку, проблеми способів філософського осмислення та верифікації моделей соціального буття.

Актуальність теми зумовлена також не лише глибокими системними економічними та суспільно-ідеологічними трансформаціями в сучасному українському суспільстві, але й пов'язаністю цих перетворень у контексті сучасних цивілізаційних процесів. Основним їх змістом виступають вкрай складні та суперечливі багатовекторні секуляризаційно-модернізаційні та регенераційні явища в системі взаємодії релігійного світогляду з іншими формами суспільної свідомості. Динаміка вказаних процесів, супроводжуючись у ряді регіонів планети вивільненням конфліктного потенціалу небезпечної сили, робить одним з пріоритетних питань теоретичного осягнення витоків нових суспільно-ідеологічних явищ, їх спільних ознак та регіонально-культурних особливостей. Велика увага приділяється розробці на науковій основі системи практичних політико-правових заходів щодо збереження та зміцнення гуманістичних і демократичних надбань культурного досвіду людства.

Постановка проблеми дослідження. Релігійна свідомість, як одна з форм суспільної свідомості, зазнавала неоднозначних впливів з боку ідеологій та політичного апарату тоталітарних режимів. Тенденції до універсалізації суспільної ролі тоталітарно-світської системи влади висувають на перший план значення ідеологічної складової різних типів тоталітарних та авторитарних режимів як втілення соціальних функцій тоталітарних ідеологій відносно всіх сфер суспільного життя.

Аналіз джерел та передумов виникнення тоталітарних режимів і наслідків їх впливу на суспільну свідомість виступає складовою частиною сучасних актуальних проблем. Кореляція тоталітарних ідеологічних та релігійних світоглядних систем є предметом розгляду нашої статті. Феномен тоталітаризму ХХ століття прямо пов'язаний з функціонуванням масового суспільства, на що вказували свого часу засновники франкфуртської школи Е. Фромм, Г. Маркузе, Т. Адорно. У 1951 році була опублікована фундаментальна праця Х. Арндта «Походження тоталітаризму», де розкриваються основні принципи соціальної тоталітарної організації — зв'язок ідеології (світогляду) та організаційно-партійних структур, ієрархічність організації суспільства (політичних інституцій) та принципів вождизму. Вивчення тоталітаризму та впливу його на всі сфери життя суспільства на сучасному етапі представлено значною кількістю робіт вітчизняних дослідників: К. Гаджиева, Л. Димерської, О. Романюка, Б. Дем'яненко, А. Медушевського, А. Ігнатова, М. Шепелева, Ю. Шаповала, К. Гудзик, В. Єленського та інших.

Шляхи розв'язання поставленої проблеми. Концептуально завершений тип тоталітарних режимів було розроблено для пояснення націонал-соціалістичного та комуністичного різновидів етатизму, хоча ми повинні вказати на десятки держав світу, які тією чи іншою мірою сповідували означену ідеологічну парадигму. Дослідники називають основними ознаками такого типу тоталітарних держав офіційну ідеологію, яка охоплює усі життєво важливі сфери суспільного буття у тому числі і релігію, наявність монопольної, ієрархічно організованої масової партії на чолі з вождем, систему тотального контролю та розгалужений централізований апарат примусу. За особливостями легітимізованої влади тоталітарного диктатора тоталітаризм виділяється як окремий тип поруч із традиційним, раціональним, або харизматичним (релігійним) типами (за М. Вебером). Отже, можна вести мову про певну своєрідність тоталітарних режимів ХХ ст. порівняно з попередніми історичними формами авторитаризму.

Окрім класичних форм тоталітарних суспільств ХХ століття, певні риси авторитаризму можна спостерігати також і в політичній практиці окремих урядів європейських країн, скажімо голлізму. Адже для будь-якої правлячої політичної еліти існує спокуса звернутись до авторитарних методів вирішення соціальних проблем. Але якщо М. Тетчер у Великій Британії, Р. Рузвельт у США не перейшли допустимої грані демократизму, то правління Салазара у Португалії, Франко в Іспанії, характеризувалися вираженими тоталітарними методами. Можливість співіснування демократії та рис авторитаризму оцінюється як приклад посткласичних проявів авторитаризму і пов'язується з складністю та неодномірністю розвитку інститутів класичної західної демократії [1, с.36]. Ідеологічна складова тоталітарних режимів у функціональному відношенні мала низку рис, які об'єктивно висували її у вигляді альтернативної (щодо релігійної) системи освоєння і тлумачення суспільного буття, сприяючи перевтіленню в одну із форм світської релігії. На рівні масової свідомості соціальні утопії набувають форм релігійного алгоритму. У цьому плані тоталітаризм, і зокрема комунізм, тлумачиться як остання релігія [2, с.13]. Один з ідеологів німецької соціал-демократії ХІХ ст. Й. Діцген у роботі «Дрібні філософські праці» окремий розділ спеціально присвятив ідеологічній складовій соціал-демократичної доктрини, назвавши його «Релігія соціал-демократії: Шість заповідей». Тут прямо проголошується, що «Принципи соціал-демократії вміщують у собі матеріал для нової релігії, яка на відміну від попередніх релігій бажає бути осягнутою і зрозумілою не лише відчуттям і серцем, але і розумом ... До сих пір релігія була справою пролетаріату, тепер же, навпаки, справа пролетаріату починає ставати релігійною, тобто такою, що вона захоплює віруючих усіх серцем, всією душею, всіма почуттями та помислами» [3, с.368]. Соціал-демократична «релігія» проголошується істинною та єдиною, даруючою блаженство церквою, оскільки вона прагне до спільної мети — звільнення страждаючого людства від суму та приведення його до розуміння добра, краси, божества не фантастичними шляхами, не молитвами, бажаннями, а реальним, дієвим, дійсним та істинним шляхом — шляхом суспільної організації фізичної та розумової праці. Міф про руйнацію та перебудову буття є структурою фундаментального характеру, який притаманний усім формам міфології релігії та пересічної свідомості. З часом, унаслідок секуляризованих суспільних тенденцій цей міф органічно увійшов у політику і соціальні уявлення. З цих позицій комунізм можна розглядати як іновтілення цієї праструктури.

Наступний універсальний міф екзистенційного порядку — міф революції, заснований на метафізичній незадоволеності життєвим існуванням, виражається у різних формах. Якщо для християнської та ліберально-гуманістичної форми, котра відповідає пануючим у західному світі цінностям, характерним є постулювання мирного і поступового вдосконалення суспільства на основі поваги до кожного індивідуума, то для тоталітарних форм прояву метафізичної невдоволеності існуючим порядком характерна абсолютизація принципу ідеї руйнації безвідносно до ступеня задоволеності потреб соціального плану. Інший постулат стосується ставлення до проблеми життя і смерті, яка вирішується комуністичною ідеологією в суперечному сенсі щодо трансценденції. Орієнтованість комуністичної ідеології на посюсторонність буття та табування жаху смерті є ментальною основою заперечення християнської традиції світовідчуття та втілюється у керівних гаслах комунізму, спрямованих на пошук блага і щастя в існуючому світі. У структурі комуністичних уявлень з огляду на заперечення трансцендентності особливе місце належить померлим вождям, яке докорінно відрізняється від структури християнських почуттів при спогляданні мощів святих. Коли справа торкається поваги або любові до вождя, то під цим

розуміється цілком конкретна індивідуальна людська істота, а оскільки згідно з комуністичним віровченням навіть ця істота (найвеличніший вчитель) — назавжди розчинився у небутті, то реальним об'єктом цих почуттів виступає лише матеріальна тілесна субстанція вождя [4, с.38]. Отже, спорідненість тоталітарних ідеологічних систем з релігійним світосприйняттям виявляється через наявність фундаментальних структур міфологічного типу.

Окрім спільних міфологічних структур змістовна аналогія тоталітарно-світських ідеологій та релігійних світоглядних систем може бути прослідкована і в спільності специфічної месіанської ідеї справедливого царства та загального миру, або у своєрідному «біблійстві». Дві протилежні тоталітарні доктрини — нацистська та комуністична поділяли однакову ідею колективного спасіння в історії всупереч позаісторичності античної, індійської і китайської філософії. У зміст цієї ідеї обидві доктрини поклали елементи природничих та суспільних наукових знань. Марксистський (оптимістичний) варіант спасіння світу цілком порівняний зі схемою спасіння, вміщеною у біблійних пророцтвах, що дозволяє вбачати в ньому риси, аналогічні зі старозавітним хіліазмом [5, с.32]. Свою головну мету — перевершити природу і людину як субстанції і створити «нову людину» — комуністичний варіант спасіння вбачав у досягненні кінцевого безсмертя за допомогою наукового воскресіння плоті. Саме така людська плоть, перевтілена у славі, бачиться у біблійних пророцтвах. Механізм спасіння покладається на людину і досягається політичними засобами. З цього протиріччя між прогресом, керованим людиною, та біблійним варіантом, коли підвладне лише Богові стає метою людської діяльності, впливає агресивність наступу на природу, спричиняючи її порушення, а разом з тим і руйнацію людини. Заперечення біблійних символів віри повинно було сприяти остаточному їх витісненню із суспільної та наукової свідомості. Комуністична ідея виробила достатній набір аргументів для звинувачень християнства у проповіді ілюзорної втечі від життя та безсильної втіхи перед обличчям несправедливості, невірною співучасницею якого християнство виступало вже в силу свого існування. Стаючи переконаним комуністом, людина отримувала відчуття реальності здійснення біблійних заповідей, любові до ближнього, тоді як її розум набував самоствердження, спираючись віднині на наукові досягнення. До своєрідного революційного іконостасу були занесені обличчя вождів значних народних повстань, а перебіг подій цих повстань поетизувався та героїзувався. На думку В. Кантора, ідеї і поняття, які були вироблені у християнській європейській культурі, більшовизм прийняв, але докорінно спотворивши їхній сенс (наприклад, заміна ідеї гуманізму ідеєю «войовничого» гуманізму). В. Ленін (як Христос в ім'я Отця Свого) прийшов не в ім'я своє, а в ім'я Маркса, використавши таким чином парадигму християнського вчення [6, с.23]. Тобто, в цьому виявляються дві основні риси комуністичного ставлення до релігії: заперечення та імітація [7, с.25].

Нацистський варіант спасіння більш песимістичний, оскільки потребує подолання ілюзій, внесених у людство біблійною і особливо євангельською традицією, які вважаються плодом озлобленості, та скеровує діяльність ті повернення до природного порядку, який вбачається у темному світі романтичного трагізму. Потрібно набути первісної чистоти ґрунту і крові, які пошкодило суспільство торговців, техніків та расове змішання, що призводить до виродження. Ідеологічна компонента нацизму звернена до особливих героїв, які свідомі своєї расової вищості та готові понести будь-які жертви в ім'я вищої волі, втіленої у вожді — надлюдині. Кінцевий етап спасіння для нацизму втілювався у тріумфі германізованої дохристиянської міфології. Тісний союз гностицизму і маркіонізму, їх взаємопроникнення є додатковим полем взаємодії між нацизмом та комунізмом. Засуджені християнством найгірша ересь, гностицизм і маркіонізм були постійним слабким місцем у системі християнського віровчення, однак це стало духовно-ідеологічним підґрунтям для прийняття багатьма християнами політичного гностицизму комунізму та маркіонізму нацизму.

У системі комуністичного гностицизму фактологічна історична схема відверто заміняє біблійну історіософію. Бог-творець замінений природною історією людства, а Бог-спаситель — діяльністю політичної партії. Політика комуністичного заперечення релігійних систем була спрямована насамперед проти християнської церкви, однаковою мірою заперечувала інші релігійні вчення. Для нацизму був характерний маркіоністський варіант гностицизму з формальним і тимчасовим схваленням німецького християнства (заперечення Бога Богом Авраама), переслідуванням вірних християн, спробами збагачення внутрішнього змісту

елементами езотеризму та окультизму кінця XIX ст., нестримним бажанням відродити неоязичництво у вигляді поклоніння давнім германським богам. У цьому плані практика нацистського гоніння однаково торкнулася клерикальних кіл різних спрямувань [8, с.65-71].

Таким чином, змістовну спорідненість тоталітарних ідеологій та релігійних систем можна чітко прослідкувати через існування альтернативної догматики і системи цінностей, головних ідей індивідуального та колективного спасіння і відповідних механізмів цього (нацистський і комуністичний варіант «біблійств»). Такого роду спорідненість виявляє себе і через наявність спільних міфологічних структур, і через відправлення політичних культів, які мали типові ознаки релігійності. Важливим моментом аналізу виступає думка про наявність революційних і суперечливих нігілістичних компонентів, що надавало тоталітарним ідеологіям схожості з еретичними системами в рамках традиційних релігійних вірувань. Але, як не дивно, тоталітарні ідеології відзначалися вкрай нетолерантним ставленням до альтернативних ідейних течій у своєму середовищі. На думку М. Бердяєва, у СРСР усі «праві» або «ліві» ухили у філософії чи в політиці розглядалися як еретичні щодо єдино рятуючої істини діалектичного матеріалізму, тобто — такого роду розрізнення має релігійний, теологічний, а не філософський чи політичний характер.

Особливості тоталітарної свідомості обумовили і специфіку конструювання та відтворення в ній категорій соціального простору і часу. Загальним правилом тоталітарної практики, в межах якого тлумачаться зазначені поняття, є «стиснення» простору й часу [9, с.113]. Так, з вітчизняної історії поза межами радянської доби до складу хронологічних подій добиралися лише ті, які начебто продовжували теперішній часовий вимір у минуле, розглядаючи його як приготування заданого варіанту сучасності та обґрунтування актуалізації його існування. Аналогічним чином і простір, особливо за межами держави, відзначався вибірковою актуалізацією ідеологічно значимих подій та явищ. Наслідком цього був принцип безальтернативної вербалізованої моделі світу над світом реальності, втрата адекватної оцінки подій і спотворення реальності через заміщену шкалу оцінок, посилення знаковості (семіотичності) простору — часу в цілому. Переважаюча важливість соціального часу і простору над індивідуальним часом і простором також виступають правилами, якими керується тоталітарна свідомість: Індивідуальний час постійно соціалізується та спрямовується у потрібне русло, а соціалізація простору через модель візуального образу світу декорується як центральний, службовий, керівний простір. Релігійно-світоглядний аспект проблеми знайшов відображення і в питаннях пошуку витоків ідеологічних побудов більшовизму та націонал-соціалізму, в чому значний внесок зроблено працями релігійних філософів М. Бердяєва, Л. Карсавіна, І. Ільїна та інших.

Російський комунізм в інтерпретації М. Бердяєва та Л. Карсавіна є трансформацією і деформацією російської месіанської ідеї у вигляді поєднання її з «пролетарським» месіанством, коріння та витoki якого пов'язувалися з іманентними властивостями національної душі та національної культури [10, с.171]. І.Ільїн кваліфікував російську революцію як духовну катастрофу, в основі якої була покладена криза традиційної російської релігійності та правосвідомості, моралі, національного характеру, як велику і глибоку кризу всієї російської культури. Конфліктну причину перемоги більшовизму він вбачав у кризі монархічно-державницької правосвідомості, у відсутності справжньої відповідальної монархічної партії, здатної продумано й активно діяти. Російська ж передреволюційна радикально-республіканська інтелігенція, запозичивши свої руйнівні ідеї з Європи не змогла піднятися на висоту історичних завдань, легковажно вважаючи російський народ здатним сприйняти республіканські цінності. Тому і вихід з кризи І. Ільїн пов'язує перш за все із вихованням нового національного духовного характеру у справі творчого оновлення і поглиблення майбутньої духовної культури [11, с.395, 397]. Коріння більшовизму як нового релігійного світогляду вбачається також і в так званих нігілістичних поглядах російської інтелігенції другої половини XIX ст., які були сприйняті широким загалом та отримали подальший розвиток у теорії та практиці російського комунізму [12, с.69].

Відмічені в літературі особливості структурування та принципова схожість практичних проявів основних моделей тоталітарного режиму XX ст. [13, с.45-53] впливала із паралелізму функціонування їхніх змістовно різних ідеологій. Найбільш виразно заперечувальна функція ідеологій тоталітаризму виявлялась у переслідуваннях церкви та інших релігійних інституцій.

Висновки. Спорідненість ідеологічної складової тоталітарних політичних систем з релігійним

світосприйняттям виявляється через наявність фундаментальних структур міфологічного типу, через спільність своєрідної месіанської ідеї справедливого царства і загального миру (специфічне «біблійство») та існування альтернативної догматики й аксіології, ідей індивідуального та колективного спасіння з відповідними механізмами досягнення мети, в особливостях відправлення політичних культів, які мали типові ознаки культів релігійних, а також через схожість тоталітарних ідеологій (в силу наявності революційних і суперечливих компонентів нігілізму та скептицизму) з „сретичними» системами в межах традиційних релігійних вірувань при відсутності толерантності щодо опозиційних течій у своєму середовищі. Історичний досвід практичного втілення тоталітарних ідей виявив спорідненість глибинних засад взаємодії тоталітарних та релігійних ідеологічних систем: зовнішній імітативний релігійно-інституційний та внутрішній, заперечувальний, антитезний щодо релігійних, духовних засад. Тому в зазначеному ракурсі ретроспекція осмислення тоталітаризму та авторитаризму має не лише теоретико-методологічне значення, а й виступає одним із чинників створення передумов подолання негативних наслідків їх впливу в усіх сферах суспільного життя посттоталітарних країн.

Література

1. *Пахарев А.* Пострадянський авторитаризм: куди йдемо // Віче. — Київ, 2001. — № 7(112).
2. *Балагушкин Е.* «Нетрадиционные религии» в посткоммунистической России (круглый стол) // Вопросы философии. — М., 1996. — №12.
3. *Ленин В.* Замечания на книге Дицгена «Мелкие философские работы». — Соч., 5-е издание. — Т.29.
4. *Игнатов А.* Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. — М., 2001. — №4.
5. *Митрофанов Н.* Марксизм как ветхозаветный хилиазм // Новый посев. — М., 1992. — №5.
6. *Кантор В.* Проблема антихриста как проблема тоталитарного слома европеизма // Вопросы философии. — М., 2001. — №4.
7. *Игнатов А.* Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. — М., 2001. — №4.
8. *Безансон А.* Бедствие века. — Москва — Париж, 2000.
9. *Почепцов Г.* Простір і час у тоталітарній свідомості // Вісник НАН України: — Київ, 1994. — №7-8.
10. *Карсавин Л.* Религиозная сущность большевизма // Звезда. — М., 1994. — №7.
11. *Ильин И.* О грядущей России: Избранные статьи (Под ред. д.и.н. Полторацкого). — Москва, 1993.
12. *Дымерская Л.* Томас Манн и Николай Бердяев о духовно-исторических истоках большевизма и национал-социализма // Вопросы философии. — М., 2001. — №5.
13. *Дем'яненко Б.* Порівняльний аналіз італійської і сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — Київ, 1998. — №6.

Надійшла до редакції 25.01.2005 р.